

УДК 502.131.1:339.9

М.В. Брюханов, В.В. Лапшин, Н.М. Костюченко

Особливості формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку: міжнародний аспект

Стаття присвячена виявленню особливостей формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку в умовах глобалізації. Проведено аналіз існуючої інституційної системи природокористування на відповідність принципам та задачам екологічно сталого розвитку. Розглянуто зарубіжний досвід у сфері природокористування.

Ключові слова: глобалізація, екологічно сталий розвиток, інститути сталого розвитку, інституційний механізм, інституційна модель екологічно сталого розвитку.

Постановка проблеми. Глобалізація сприяє посиленню світової торгівлі і збільшенню фінансових потоків, проте також посилює навантаження на навколишнє середовище. За ХХ ст. глобальна економіка призвела людство до необхідності врахування екологічних обмежень.

Традиційна модель економічного зростання промислово розвинених країн багато в чому вже вичерпала себе. У своєму розвитку людська цивілізація досягла такої стадії, коли антропогенний вплив на природу набуває якісно нового характеру. Глобальне потепління, озонові діри, природні катаклізми виникають у великій мірі через те, що людство намагається використовувати наявні ресурси швидше і повніше, ніж природа може їх надати і абсорбувати. Невдале використання величезного потенціалу, яким сьогодні володіє людство, при недалекоглядному підході легко може привести до його деградації і навіть загибелі. Це потребує переосмислення підходів до процесів, які відбуваються не тільки в природі, але і в самому людському суспільстві, виявлення основних взаємозв'язків між ними та перспектив їх еволюції. Ця думка проходить у багатьох документах ООН, виступах на міжнародних конференціях. У них, зокрема, наголошується, що єдина можливість вирішення глобальних проблем на сьогодні – це екологічно сталий розвиток [1]. Основна ідея екологічно сталого розвитку полягає в тому, щоб «задовольняти потреби теперішнього покоління, не перешкоджаючи можливостям майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [2].

Таким чином, завдання економічного і соціального розвитку повинні бути визначені з урахуванням його стійкості, відповідності екологічному імперативу в усіх країнах – розвинених і таких, що розвиваються, країнах з ринковою та іншими видами економіки. В економічному розвитку необхідно брати до уваги принаймні два найбільш явні обмеження: обмежені можливості навколишнього середовища приймати та поглинати, асимілювати різного роду відходи і забруднення, вироблені економічними системами; кінцевий характер невідновних природних ресурсів [3].

Брюханов Максим Віталійович, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Сумського державного університету; Лапшин Віктор Васильович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії Сумського державного університету; Костюченко Надія Миколаївна, асистент кафедри економічної теорії Сумського державного університету.

© М.В. Брюханов, В.В. Лапшин, Н.М. Костюченко, 2009

На сьогодні концепція екологічно сталого розвитку носить глобальний характер та виявляється у взаємозв'язку складних екологічних, економічних і соціальних проблем.

Важливим фактором переведення системи природокористування на модель екологічно сталого розвитку виступають інституційні перетворення. На сьогодні інституційні перетворення у сфері природокористування відзначаються особливою гостротою, тому що загальнопланетарна проблема вичерпності життєво необхідних природних ресурсів вимагає вмонтування в існуючу конструкцію нових інститутів, що сприятимуть процесам ресурсозбереження та екологізації як у природно-ресурсному секторі, так і в інших секторах національного господарства, а також забезпечать адаптацію сфери природокористування до змін макроекономічної кон'юнктури [4].

Проблемам формування нової конструкції природокористування присвячені роботи провідних вітчизняних вчених та вчених близького зарубіжжя, таких як Б. Данилишин [5], С. Дорогунцов [6], О. Кашенко [7], В. Міщенко [8], В. Трегобчук [9], М. Хвесик [4; 10] та ін. Інституційним перетворенням у природно-ресурсному секторі присвячені наукові нароби З. Герасимчука, І. Ваховича, А. Олексюка та В. Голяна [11], С. Желавоєвої [12; 13], В. Трегобчука [14], М. Хвесика [4; 15; 16], Л. Шостак [17] та ін.

Проте недостатньо розробленими у науковому та практичному плані залишаються науково-інституціональні основи екологічно сталого розвитку з обов'язковим дотриманням вимог ресурсно-екологічної безпеки господарської діяльності.

Цілі та завдання дослідження. Метою роботи є виявлення особливостей формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку в умовах глобалізації.

Для досягнення окресленої мети необхідно розв'язати такі задачі:

- 1) виявити значення інституційних перетворень на шляху досягнення екологічно сталого розвитку;
- 2) вивчити зарубіжний досвід у сфері природокористування;
- 3) виявити базові характеристики інституційної моделі екологічно сталого розвитку в умовах глобалізації.

Результати дослідження. Модель сталого розвитку – це нова парадигма управління, зорієнтована на пріоритети екологізації всього суспільного виробництва. Реалізація подібних моделей розвитку передбачає проведення активних інституціональних перетворень і створення інститутів, що забезпечують ефективне функціонування і гармонізацію відносин природи і суспільства [19].

Проте у глобальному вимірі говорити про екологічно сталий розвиток ще зарано. Щорічно на планеті знищується понад 20 млн. га лісів, що еквівалентно площі Великобританії, процеси опустелювання охоплюють 6 млн. га, що дорівнює площі Литви чи Латвії. Тверді відходи виробництва вимірюються декількома десятками мільярдів тонн на рік. Глобальний обсяг стічних вод перевищує 1800 км³. В результаті деградації ґрунтів щорічно із світового сільськогосподарського обігу зникає 6-7 млн. га землі [4].

Проблема переходу до екологічно сталого розвитку поглиблюється існуючими протиріччями між промислово розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, оскільки йдеться про оцінку відповідальності за глобальну екологічну кризу і розподіл фінансового тягаря для пом'якшення і попередження її наслідків. Таке зіткнення інтересів перешкоджає реалізації принципів екозахисту в глобальному масштабі.

Актуальним і важливим є визначення стартових передумов окремих країн та регіонів світу щодо нинішніх можливостей їх переходу до моделі сталого розвитку. Україна належить до групи країн з несприятливими передумовами переходу до екологічно сталого розвитку, оскільки їй притаманне господарство з високою водо- та

енергоємністю виробництва, забрудненням водних ресурсів та атмосферного повітря. Такі країни відрізняються низькою економічною ефективністю та високою екологічною ємністю виробництва.

Розробити нову політику без інституційних змін неможливо. Інституційний механізм має принципове значення на шляху країни до екологічно сталого розвитку – він має виступати цементуючим та формуютьорюючим базисом для становлення засад сталого розвитку в країні [11]. Без нього впровадити концепцію збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку в життя неможливо. Екологічно сталий розвиток буде забезпечений лише тоді, коли екологічна, економічна та соціальна складові будуть взаємо узгодженими та поступальний розвиток однієї з них не буде приводити до деструктивних процесів в інших. Домогтися цього можна в першу чергу шляхом масштабних змін інституційного середовища з метою підвищення дієвості соціальних детермінант та економічних факторів [4].

Базові політично-правові, суспільно-економічні інститути утворюють підґрунтя основних економічних відносин, надають структуру соціальним взаємодіям [14].

Взагалі, інститути – це правила, норми, що впорядковують взаємодію суб'єктів на основі узгодження обмежень у їх діяльності [18].

Під інститутами сталого розвитку розуміємо сукупність неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених в нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві згідно принципів екологічно сталого розвитку. Фактично, це формальні та неформальні правила і норми взаємодії в суспільстві, засновані на принципах раціонального природокористування, а також механізми, що забезпечують їх виконання. Вони покликані координувати поведінку усіх суб'єктів згідно завдань та принципів забезпечення екологічно сталого розвитку. Таким чином, інститути сталого розвитку мають регулювати соціо-еколого-економічні відносини, в які вступають суб'єкти господарювання.

На даному етапі розвитку суспільства інституційна неефективність соціо-еколого-економічної системи проявляється у формі виснаження ресурсних запасів, погіршення екологічних умов, зростання захворюваності населення. Це призводить до загострення протиріч, притаманних процесу реалізації економічних, екологічних та соціальних інтересів суб'єктів господарювання. При цьому спостерігається фактичне домінування економічних інтересів над усіма іншими.

Розв'язання цих протиріч можливе через реформування інституційного середовища з метою досягнення екологічно сталого розвитку, адже саме інституційна система здатна погоджувати протиріччя між екологічними потребами та соціальними і економічними інтересами. У даному аспекті важливу роль грає екологічна освіта як неформальний інститут сталого розвитку, а також формування дієвого законодавства, що відповідає завданням та принципам екологічно сталого розвитку.

Переходу України до сталого розвитку, на відміну від західних країн, повинен передувати період остаточного становлення і укріплення ринкових відносин, а також створення відповідних інститутів, що дозволятимуть сформулювати правове середовище, економічний механізм і організаційну структуру, які, будучи об'єднаними в систему, забезпечать перехід до раціонального природокористування [19].

В Європейському Союзі вирішенню проблем в галузі охорони довкілля приділяється найсерйозніша увага, оскільки подальше економічне зростання та політичне об'єднання держав-членів неможливе без врахування екологічних чинників. Для України дослідження формування та діяльності інститутів ЄС в сфері охорони навколишнього

природного середовища має не тільки науковий інтерес, але й практичну спрямованість. Проведення такого аналізу дозволяє виявити переваги або недоліки національної системи управління в галузі охорони довкілля, та інституційного механізму реалізації екологічної політики України.

Дослідження інституційного механізму регулювання відносин у сфері довкілля актуальне для України з декількох причин. По-перше, дослідження такого механізму в ЄС та відповідне порівняння дозволяє виявити потенціал нашої країни для побудови громадянського суспільства, рівень здатності реалізувати та захистити свої соціальні інтереси, одним із різновидів яких виступають екологічні. По-друге, вдосконалення інституційного механізму регулювання відносин у сфері довкілля в Україні дозволить: підвищити ефективність застосування еколого-правових норм, підвищити якість життя, оскільки йдеться про екологічну безпеку існування та екологічну складову здоров'я громадян України, а відповідно рівень забезпечення та захисту права громадян України на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

На основі існуючих стандартів у сфері навколишнього середовища держави-члени Європейського Союзу зобов'язані приводити національне законодавство у відповідність з цими вимогами і забезпечити відповідність цієї практики цілям, закріпленим в нормативних актах ЄС. Аналіз формування екологічної політики, компетенції та права Європейського Союзу дає підстави говорити про накопичений позитивний досвід в даній сфері. Слід зазначити, що основні пріоритети екологічної політики ЄС визначаються установчими договорами, екологічними програмами ЄС та деталізуються в рамкових директивах, тобто в актах, що вказують на кінцевий результат досягнення мети, при цьому надаючи державам-членам свободу вибору засобів досягнення цієї мети.

Якщо говорити про пріоритетні напрямки політики ЄС у сфері навколишнього середовища, то в Договорі визначено, що вони спрямовані на: збереження, захист і поліпшення якості навколишнього середовища; захист здоров'я людей; розумне та раціональне використання природних ресурсів; підтримку заходів на міжнародному рівні для вирішення регіональних та загальних проблем навколишнього середовища. Політика співтовариства у сфері навколишнього середовища направлена на досягнення високого рівня захисту людини. Вона базується на попереджувальному принципі, а також на принципі здійснення запобіжних заходів та на принципі відшкодування шкоди, спричиненої навколишньому середовищу, передусім шляхом усунення її джерел.

Інституційний механізм регулювання відносин у сфері довкілля в Україні є ніщо інше як державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. Державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є видом діяльності органів виконавчої влади по реалізації внутрішньої і зовнішньої екологічної політики держави, її внутрішньої і зовнішньої екологічної функції. Метою державного управління у даній галузі відповідно до статті 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» є реалізація екологічного законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища [20].

Розвиток і застосування принципу сталого розвитку в Європейському Союзі тісно пов'язаний з процесами в цьому напрямку у світі. Прийняття міжнародно-правових документів чи проведення конференцій або зустрічей з питань сталого розвитку впливає на здійснення відповідних заходів на рівні ЄС й окремих держав-членів.

Дії ЄС в контексті даного принципу можна розглядати в двох аспектах: створенні внутрішньої стратегії сталого розвитку на рівні ЄС; ролі ЄС в сприянні встановленню глобального сталого розвитку. Принцип сталого розвитку закріплений в установчих договорах ЄС та Європейського Співтовариства. Так, перше офіційне посилення на сталий розвиток було закріплено в статті 2 Амстердамського договору (1999 р.), яка серед завдань Співтовариства визначає «гармонійний, збалансований, і сталий розвиток економічної діяльності», відповідно до статті 6 Договору про заснування Європейського Союзу вимоги щодо охорони навколишнього середовища мають бути інтегровані у визначення та імплементацію політики і діяльності Співтовариства, зокрема, з метою сприяння сталому розвитку. Для досягнення сталого розвитку необхідно звертати увагу не лише безпосередньо на три взаємопов'язані компоненти — економічний, соціальний та екологічний — але й такі питання, як узгодженість політики ЄС, покращення управління на усіх рівнях і збільшення фінансових ресурсів для реалізації необхідної політики [21].

Крім цього, на рівні ЄС було розроблено та прийнято ряд документів, що визначають механізми розвитку і застосування принципу сталого розвитку. Зокрема, в рамках ЄС прийняті документи, які не є нормативно-правовими актами, та які встановлюють пріоритети, принципи і політику у відповідній сфері. Такими документами є програми та стратегії. Серед програм важливе значення має прийнята у 1993 р. П'ята програма дій Співтовариства у сфері навколишнього середовища «На шляху до сталості», яка підкреслювала важливість принципів, закріплених Декларацією Ріо та головною метою якої стало досягнення Співтовариством сталого розвитку. Шоста програма дій Співтовариства з питань навколишнього середовища була прийнята у 2002 р.

Окрім програм щороку в межах ЄС приймаються стратегії (політики). У 2001 р. була прийнята Стратегія ЄС щодо сталості розвитку, яка спрямовувалась, в основному, на становлення принципу сталого розвитку на рівні Співтовариства та в якій були визначені довготермінові цілі та завдання і визначені пріоритетні сфери дій, а саме зміна клімату, здоров'я, природні ресурси, система транспорту та використання земель. У 2002 р. була прийнята нова стратегія «На шляху до глобального партнерства та сталого розвитку», в якій для досягнення сталого розвитку були визначені такі пріоритетні дії: уся політика повинна мати за основу сталий розвиток; повинна приділятися особлива увага сприянню сталого розвитку в спільній політиці щодо сільського господарства, рибальства, транспорту, взаємодії; розробка механізмів для забезпечення того, щоб усі законодавчі пропозиції включали оцінку потенційних економічних, екологічних та соціальних благ та затратні дії, як у межах ЄС, так і за його межами; забезпечення того, щоб глобалізація сприяла досягненню сталого розвитку (допомога країнам, що розвиваються; зміцнення сталого виміру двосторонніх і регіональних угод; використання таких спільних підходів до кредитів, які враховували б необхідність сприяння сталому розвитку та використання сталих технологій; підтримка тісної співпраці з ВТО й міжнародними інституціями у сфері довкілля та ін.); боротьба з бідністю та сприяння соціальному розвитку (звернення основної уваги на політику розвитку ЄС щодо зменшення бідності; розвиток Освітньої та тендерної політики; сприяння дослідженням з питань, пов'язаних зі сталим розвитком та ін.); стале управління природними та екологічними ресурсами (створення стратегічного партнерства з міжнародними організаціями, урядами та зацікавленими особами для сприяння сталому управлінню водними ресурсами; ініціатива співпраці у сфері енергетики, заохочення інвестицій у сталий та екологічний вид транспорту та ін.); покращення узгодженості політики ЄС (зміцнення співпраці та процедур координування з метою покращення узгодженості між інституціями Союзу; збалансований підхід до

політики щодо міграції та ін.); ефективне управління на усіх рівнях (підтримка інституційного розвитку; співпраця для боротьби з корупцією; зміцнення міжнародного управління в сфері навколишнього середовища та ін.); фінансовий сталий розвиток [20].

Незважаючи на те, що Україна підписала міжнародний документ «Порядок денний на XXI століття» по результатах конференції в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), чим зобов'язалася впроваджувати принципи сталого розвитку в життя, проте в країні досі не прийнята ані Концепція сталого розвитку, ані Стратегія сталого розвитку країни, що мали б стати основою інституційного механізму екологічно сталого розвитку країни. Крім того, в Україні в галузі охорони навколишнього природного середовища діє багато нормативно-правових актів, котрі часто є неузгодженими один з одним, і більшість з яких не відповідає принципам та задачам екологічно сталого розвитку. Це ускладнює процес прийняття рішень, і віддаляє мету досягнення екологічно сталого розвитку.

Таким чином, сьогодні гостро стоїть питання формування дієвих формальних інститутів сталого розвитку, узгоджених з іншими нормативно-правовими актами країни, що стануть основою формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку.

На сьогоднішній день загострюється питання створення міжнародних урядових структур, які б стежили за тим, щоб світова економіка XXI ст. відповідала надіям людства на краще майбутнє без знищення природних ресурсів [4]. Зростає роль міжнародної співпраці в галузі охорони навколишнього природного середовища та досягнення екологічно сталого розвитку.

Так, глобалізація, яка і формує глобальну економіку і, таким чином, завдає шкоди світовому навколишньому середовищу, має сприяти вирішенню екологічних проблем. До того ж, міжнародні структури глобального масштабу здатні вирішувати глобальні проблеми сучасності завдяки спільним фінансовим фондам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В умовах глобалізації усі країни мають привести національне законодавство у відповідність до принципів та вимог екологічно сталого розвитку з урахуванням різних вихідних умов. Інститути сталого розвитку мають коригувати протирічні інтереси у різних сферах та забезпечити ефективне управління на усіх рівнях. Прикладом може стати інституційна система ЄС.

Необхідне зростання міжнародної співпраці у галузі охорони навколишнього природного середовища із створенням міжнародних урядових структур, які б стежили за дотриманням ратифікованих міжнародних угод та гарантували б їх дотримання.

Враховуючи зазначене вище, перспективним напрямком подальших досліджень є розгляд особливостей формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку окремих країн та розробка інституційного механізму сталого розвитку території.

1. *Jänicke M.* National Environmental Policies. A Comparative Study of Capacity-Building / M. Jänicke, H. Weidner. - In Collaboration with H. Jörgens. Springer, 1997.
2. *Antypas A.* Introduction to Environmental Law and Politics / A. Antypas. - Central European University, 2001/2002.
3. *Hens L.* A Textbook on Environmental Economics / L. Hens. - Kiev: "Naukova Dumka", 1998.
4. *Хвесик М.А.* Інституціональна модель природокористування: пострадянський формат [монографія] / М.А. Хвесик. – К. : Кондор, 2007. – 788 с.
5. *Данилишин Б.* Реформування відносин власності на природні ресурси / Б. Данилишин, В. Міщенко // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 34-42.
6. *Дорогунцов С.* Соціально-економічний стан України / С. Дорогунцов // Економічні та політичні аспекти глобалізації та регіоналізації. Збірник доповідей та виступів на науковій конференції. Спілка економістів України. Відп. ред. М. Герасимчук. – Київ, 2000. – С. 68-70.

7. Кашенко О.Л. Екологічна сутність економічних категорій / О.Л. Кашенко. – Суми : «Довкілля», 2001. – 132 с.
8. Міщенко В. Дієвість економічних підходів екологічної політики (чи «забруднювач платить»?) / В. Міщенко // Економіка України, 2002. – № 7. – С. 62-69.
9. Трегобчук В. Ресурсно-екологічна складова національної безпеки / В. Трегобчук // Економіка України. – № 2. – 1999. – С. 4-14.
10. Хвесик М. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: [монографія] / М. Хвесик, В. Голян. – К. : Книжкове вид-во НАУ, 2006. – 260 с.
11. Герасимчук З.В. Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації: екологічні імперативи та системні суперечності: [монографія] / З.В. Герасимчук, І.М. Вахович, В.А. Голян, А.О. Олексюк. – Луцьк : «Надстир'я», 2006. – 228 с.
12. Желаева С.Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов: дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.01 / Желаева Светлана Эдуардовна. – Улан-Удэ, 2004. – 156 с.
13. Желаева С.Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов / С.Э. Желаева, В.Е. Сактоев, Е.Д. Цыренова. – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. – 156 с.
14. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / [О.М. Алімов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін.]. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
15. Хвесик М.А. Інституціональне середовище сталого водокористування в умовах ринкових відносин: національні та регіональні виміри: монографія / [М.А. Хвесик, В.А. Голян, Ю.М. Хвесик]. – К. : Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 180 с.
16. Хвесик М.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: монографія / М.А. Хвесик, В.А. Голян. – Київ: Кондор, 2007. – 480 с.
17. Шостак Л.Б. Інституціональний фактор економічного процвітання України / Л.Б. Шостак // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. – Вип. 1 (8). Голов. ред. О.П. Степанов. – К. : КНЕУ, 2002. – с. 69-75.
18. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : «Основи», 2000. – 198 с.
19. Купинец Л.Е. Экологический фактор в институциональных преобразованиях в АПК / Л.Е. Купинец // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». Науково-методичний журнал. Вип. 1–2. – 2003. – С. 162–167.
20. Акментина О.Г. Правове регулювання відносин у сфері довкілля в Європейському союзі та в Україні / О.Г. Акментина, І.М. Андрущенко, О.Ю. Биченко та ін. ; За заг. ред. В.Г. Дідика. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 580 с.
21. Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища: [навч. посібник] / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. – Львів, 2004. – 256 с.

Отримано 01.10.2009 р.

М.В. Брюханов, В.В. Лапшин, Н.М. Костюченко
Особенности формирования институциональной модели экологически устойчивого развития: международный аспект

Статья посвящена выявлению особенностей формирования институциональной модели экологически устойчивого развития в условиях глобализации. Проведен анализ существующей институциональной системы природопользования на соответствие принципам и задачам экологически устойчивого развития. Рассмотрен зарубежный опыт в сфере природопользования.

Ключевые слова: глобализация, экологически устойчивое развитие, институты устойчивого развития, институциональный механизм, институциональная модель экологически устойчивого развития.